

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В МОДЕРНУ ДОБУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Климончук В. Й.,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID ID: 0000-0003-0142-0827

Арделі О. І.,

аспірант кафедри політології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID ID: 0000-0001-6123-1089

У статті досліджено динаміку та особливості відродження українських національних традицій, головно мови та їхня інституціоналізація, які супроводжуються формуванням інтелектуальної національно-патріотичної еліти, представники якої були взірцями моральної поведінки й політичного лідерства в боротьбі за національне визволення. Зазначено, що, сформувавшись порівняно відокремлено в чотирьох основних частинах українських земель (Подніпров'я, Галичина, Буковина і Закарпаття), українська наукова, культурно-освітня й політична еліта почала об'єднувати зусилля в організації спільних українських національних інститутів відродження та активно діяла і в політичному житті.

Стверджується, що український націогенез не репрезентує в політичній історії абсолютно рівномірного руху до прогресу. Можливо, в цьому й полягає суперечливість, що зумовлює або занепад національного життя й обмеження політичних свобод народних мас, або бурхливе піднесення національно-патріотичних почуттів і масове пробудження національної самосвідомості й боротьбу за політичні свободи. Досліджена середина ХІХ ст., яка для народів Європи стала періодом національного відродження. Цьому передували вагомі суспільно-політичні події ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема буржуазно-демократичні революції, котрі реалізували в значному обсязі ідеї свободи, рівності й справедливості. Окреслено, що буржуазно-демократичні революції та національно-визвольна боротьба європейських народів давали перспективи для української нації відродитися і розвинутися. Однак українські землі перебували у складі імперських держав із різним рівнем розвитку політичної культури, права, суспільної моралі, освіти тощо. Так, австрійська монархія «освіченого абсолютизму» і російський монархічний деспотизм неоднаково ставилися до українського народу. Політичні події кінця ХІХ – початку ХХ ст. проаналізовано крізь призму панівного в той час імперського духу та піднесення національної свідомості народів, котрі були колонізовані імперськими державами. Це означає, що український націогенез та його інституційовані політичні свободи осмислено лише в найтіснішому зв'язку з імперським духом європейського геополітичного простору та національно-визвольних рухів

Доведено, що концепція політичної свободи для народів, території котрих загарбали імперські держави, виникла як наукова філософсько-політична думка в першій половині ХVІІІ ст. і вже у працях Дж. Локка, Дж. Віко, Н.Р.Ж. Тюрго, Ж.Н. Кондорсе й І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля та багатьох інших мислителів набула загальноцивілізаційного світоглядного значення.

Ключові слова: політичні свободи, політичні цінності, націогенез, ідентичність, культурна ідентичність, конфлікт, соціалізація.

Актуальність теми дослідження зумовлена політичними процесами українського сьогодення, які характеризуються безпрецедентною конфліктогенністю, що постала на ґрунті конфлікту цінностей і, відповідно, ідентичностей громадян України. Тому є необхідність аналізу помилок, осягнення «уроку минулого» заради виявлення деструктивних чинників, які можуть призвести до розпаду державності. Криза культурної ідентичності особистості, що супроводжується низкою негативних явищ і тенденцій, виявляється як на індивідуальному, так і соціальному рівнях: втрата орієнтування в історичному

просторі часу, втрата ідеалів, особистих смислів буття, фрустрація, міжособистісні конфлікти, злам дисциплінарної соціалізації.

XIX століття позначилося постанням цілої низки феноменів. Російська імперія, розглядаючи українські землі як свою країну, почала культивувати ідею Малоросії і, відповідно, малоросійську ідентичність у мешканців України. Для поляків Україна залишалася лише «польськими кресами», утім у польському середовищі все ж з'явилися ті, кого ідентифікували «поляками української культури».

Проблема ідентичності висвітлюється в працях представників найрізноманітніших концептуальних напрямів Дж. Локк, Д. Юм, К. Ясперс, Ж. Лакан, Ю. Габермас, П. Рікер.

Дослідження особливостей і закономірностей становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду можливе в контексті наукових пошуків у сфері соціокультурного аналізу культури повсякденності (П. Бурдьє, І. Гофман, Е. Гуссерль, Г. Зіммель, Т. Лукман) [1, с. 437].

Специфіка та шляхи ідентифікації та самоідентифікації представлені в сучасному гуманітарному знанні у філософському, історичному, соціокультурному, етнокультурному, політологічному ракурсах (М. Бердяєв, Н. Лоський, Е. Гідденс, Т. Лукман, А. Мікляєва, М. Михальченко, М. Кармазіна, П. Сліпець, О. Рафальський, З. Семчук, Н. Ротар, В. Нападиста, Л. Нагорна та інші).

Мета дослідження полягає у визначенні основних факторів формування суперечностей ідентичностей в українському суспільстві. Досліджуючи історичну ретроспективу, варто здійснити політологічний аналіз щодо питання самовизначення української нації, що формувалася під впливом різних культурних традицій та двох провідних цивілізаційних парадигм: європейської та євразійської.

Повертаючись до історичних передумов формування модерної української нації, зауважимо: мислителі-розробники концепції політичних свобод і теорії нації дотримуються різних поглядів на історичний прогрес. У теорії класичного лібералізму свобода має філософсько-політичний зміст і за обсягом органічно зв'язана з концептом нації. В. Лісовий та О. Проценко, вивчаючи різні концепції націоналізму, дійшли висновку: «Націоналізм – це ідеологія, в якій нація є найважливішим поняттям і центральною цінністю». Національну державу вони вважають основним елементом міжнародного порядку: взаємини між державами є передусім взаєминами між націями, а національні інтереси – їхній вирішальний чинник [2, с. 12]. Вивчаючи політичні свободи в українському модерному націогенезі та розглядаючи політичні інститути, котрі їх забезпечують, звернемо увагу на об'єктивні й суб'єктивні чинники, що зумовили формування і функціонування цих інститутів, кульмінацію їхнього розвитку та занепад. Маємо оцінити ті чи інші форми національної політичної культури, які разом з іншими чинниками детермінують виникнення історичних форм політичних свобод. Під час модернізації здійснюється соціальна диференціація, а отже, суспільний поділ праці, розвивається й раціоналізація, тобто суб'єкти діяльності намагаються досягти максимальної ефективності. Вирішальним чинником модернізації постає заміна традиційних цінностей і цінностей інноваційних [3, с. 177].

Якою б не була історична перспектива для української нації відродитися і розвинутися у другій половині XIX ст., австрійська монархія «освіченого абсолютизму» і російський монархічний деспотизм по-різному ставилися до українського народу. Йдеться про принцип політичного патерналізму Австрійської імперії до українського народу. У середині XIX ст. здійснено важливі реформи суспільно-політичного, культурного та соціально-економічного життя Австрійської імперії. «В економічних термінах це означало дух сучасної промисловості і комерції, стверджує Р. Колінгвуд. Мовою політичної термінології це означало дух освіченого деспотизму» [4, с. 136]. У суспільно-політичному житті дедалі менше значення мало релігійне світорозуміння та світобачення. Саме просвітники акцентували на історії народів і в такий спосіб утвердили дух наукового пізнання людиною природи, своєї сутності.

Мислителі суспільно-політичної думки виробили новий метод користування джерелами метод критичної рефлексії. Він мав дві складники: по-перше, аналіз джерел (літературні, розповідні й літописні джерела); по-друге, внутрішня критика тих моментів, котрі суперечать один одному. Цей метод став надійним логічним здобутком середини XIX ст. для істориків, філософів, літературних критиків та ін. Він дав змогу виокремити історію народів, політичну історію, релігію, мистецтво, етнічну культуру тощо. Фактично цей метод допоміг глибше пізнати націогенез і сутнісні характеристики нації. В українському науковому середовищі яскравими представниками цього руху були Ю. Бачинський, М. Міхновський, І. Франко, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Донцов, Ю. Вассіян та ін. Скажімо, Ю. Бачинський, розмірковуючи в душі європейського Просвітництва, розробив теоретичну модель розпаду імперій, у тому числі Австрійської та Російської, в складі котрих перебували українські землі. Він стверджував: «Класичною формою новоючасної продукції є великий капіталістичний промисел, представником якого є буржуазія. Класичною формою держави капіталістичної, буржуазної є держава національна» [5, с. 420]. Учений розробив концептуальну схему формування буржуазно-демократичних держав на національній основі, застосовуючи безсумнівні наслідки суспільно-політичних подій, котрі розгорнулися в Європі й Америці, спричинені двома рухами промислової буржуазії, яка жадала політичної свободи і скасування монархічних імперських держав, та національно-визвольним рухом, що очолювала національно-патріотична інтелігенція.

Хвиля українського національного модерного відродження розгорнулася в Австрії. У цьому контексті звернемо увагу на тезу Ю. Бачинського про вагому геополітичну роль Австрійської імперії у збереженні цілісності території, культури та життя народів, котрі перебували в її складі, від руйнувань Османської імперії. «Австрія завдячує своє постання частим наїздам турецьким, аргументує мислитель, які загрожували в XV–XVIII віках цілій полуденній частині середньої Європи» [6, с. 421]. Для уникнення непорозуміння у визначенні ролі Австрії в збереженні християнської цивілізації зауважимо ще й те, що європейська освіченість глибоко сягнула і в культуру, свідомість народів, які перебували в її складі. Суспільній свідомості народів Австрії притаманні ідеї класичного лібералізму, зокрема ідеї політичної свободи, рівності громадян перед законом, справедливості. З цього погляду національне самопізнання народів Австрійської імперії, в тому числі українського, істотно відрізнялося від народів, котрі перебували в складі Російської імперії з її духом деспотизму.

Новизна ідей Ю. Бачинського про буржуазно-демократичний характер модерного націєтворення полягала в тому, що він віддавав Австрійській державі перевагу в її здатності забезпечити кращі політико-правові умови для національного відродження народів, зокрема українського, порівняно з Росією. На його переконання, Австрія мала політичну підтримку інших держав і народів, котрі воліли бути радше в її складі, ніж у складі Росії. На думку Ю. Бачинського, формування буржуазно-демократичної Росії призведе до розпаду Австрії. Російська монархія «впаде» під впливом розвитку капіталістичної економіки, тоді «народи заявлять про свої вимоги власної політичної свободи, прийде також і правно-державне питання українське. Питання, висунуте на порядок денний силою фактів, не так формально-національної природи, як, приміром, чуття національної самостійності і відрубної мови...» а радше силою фактів природи економічної і адміністративної» [7, с. 140].

Пильніше розглянемо спільну історію українського, польського та російського народів. Польська держава тривалий час утримувала під зверхністю значну частину українських земель, зокрема Галичину. Росія захопила колишню Гетьманщину, вважаючи цю територію своєю. Звідси висновок: Польща має відродитися в межах тієї території, яка була в Речі Посполитій. Саме цей факт польська національно-визвольна еліта сприймає за власну державницьку історію. Українська національно-патріотична еліта, надмірно реагуючи на посягання Польщі й Росії стосовно української етнічної території, вдається до критики русофілів і тих, хто зберігав нейтралітет до польської національної ідеології та сприймав її. О. Єфименко зауважила: «Польська культура, а разом із нею і польська мова продовжували залишатися для українців єдиним провідником освіченості» [8, с. 392]. Польські політичні провідники пропагували серед козацьких поселень, «щоб схилити їх на підтримку власних домагань одержати політичні свободи. Ця ідея була живою від часів, коли Наполеон почав війну з Росією. Мрія про відновлення Польщі шляхом втручання цього володаря Європи до 1810 року перейшла в повну надію. Коли Наполеон вступив зі своїм військом на територію Росії, назустріч йому летіли з польської України не лише таємні симпатії і побажання успіху: маса шляхетства вийшла за кордон, щоб приєднатися до неприятеля» [9, с. 380].

У скрутні для імперської Росії часи, коли її державному устрою загрожували або Наполеон, або польське повстання, ідеї про відновлення козацьких вольностей мали підтримку і серед політичних та державних діячів Росії. Той факт, що козацька спільнота мріяла про відновлення політичної автономії в Російській імперії, засвідчує вираження духу свободи. Лише дві спроби козацької верхівки досягнути політичної автономії не були реалізовані, але вони не відібрали надії на визволення. Так, генерал-губернатор Рєпнін розробив і подав до імперської канцелярії Росії законопроект «Про повернення малоросійських козаків до їх попереднього стану», який не підтримала урядова влада і який ще більше загострив національно-патріотичні почуття козацької спільноти, змушуючи ще раз зазнати невдач у мирній боротьбі за свободу з урядом Російської імперії. Безперечно, імперська влада Росії не була зацікавлена у відновленні козацьких вольностей у Малоросії. Оскільки ж козаки відгукнулися на прохання про допомогу в боротьбі з військом Наполеона та польськими повстанцями, уряд імперської Росії зробив певні поступки в наданні козацькому соціальному стану Малоросії політичних свобод, спромігшись розробити новий «Устав про управління малоросійськими козаками» [10, с. 378]. Першим нововведенням було те, що козаки одержали політичний статус особливого значення. Для їхнього внутрішнього суспільно-політичного життя уряд Російської імперії сформував два інститути: перший стосувався господарської діяльності козаків; другий надавав козакам право створювати загальногромадські управління. Це допомогло частково розгорнути козацькому стану національно-громадську активність.

Проаналізуємо загальну тенденцію українського націєтворення галицьких українців у складі Австрії. Констатуємо: Австрія отримала Галичину після першого розподілу Польщі 1772 р. «Народність краю була в стані повного гноблення <...> народні маси перебували в рабстві і не могли виявляти ніякої духовності, українські міщани були малочисельні, безправні і безсилі <...> крім того, православна віра була зближена з католицизмом, стверджує О. Єфименко. Залишки самостійного духовного життя тіли

лише у львівському Ставропігійському братстві та в православному Манявському скиті» [11, с. 390]. Тому з погляду раціональної та реалістичної політичної теорії відродження національного українського життя в Галичині було майже неможливе. Ця історична ситуація життєдіяльності українського народу Галичини є, безперечно, однією з тих, котрих зазнавав наш народ неодноразово. Йдеться і про закріпачений український народ Російської імперії. Напередодні модерного українського націогенезу галицькі українці перебували в політичній пітьмі, тобто в такому плінні життєдіяльності, коли майже відсутні ознаки національного політичного життя. В Австрійській імперії на той час володарювали Марія Тереза та Йосиф II людина високоосвічена, глибоко моральна; саме він запровадив політичні реформи, що надали галичанам реальні можливості усвідомлювати себе нацією. Тривалий час Галичина перебувала у складі Польщі. Аналізуючи цей період, М. Грушевський так аналізував становище українського народу в Польщі: «Почуття безпорадності обіймало українське громадянство. Здавалося, перед цим натиском польської державності, польської культурності, польської національності виходу немає, і українству прийдеться тільки тихо коритися непереможному процесові» [12, с. 44]. Коли українські землі Галичини ввійшли до складу Польщі, до її суспільно-політичного, економічного і духовного життя, тоді польська правляча верства повсякчас руйнувала національну єдність соціокультурної тканини народу і підпорядковувала польській нації. П. Куліш, аналізуючи польсько-українські міжнаціональні відносини того часу, зауважував: «Причиною боротьби українців проти поляків в цей період були шляхетські погляди на народ: козаків і селян вважали за нижчі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатися, скільки хотіли. Отже, боротьба велась через ображене почуття людської гідності. На ґрунті польської державності зустрілися дві цілком протилежні по своєму світогляду народності: одна репрезентувала погляди аристократичні, друга – демократичні. Виявилось, що існувати вкупі вони не можуть» [13, с. 145].

Незважаючи на глибоку й усебічну денационалізацію української спільноти Галичини, її ополячення, в складі Австрії вона виявила здатність вивільнитися від польської політичної та духовної культури, народитися заново, вийти з духу польської аристократичної держави. Однак далеке минуле для галичан – це та засада, з поза якої значна частина русифікованої української спільноти оцінює теперішнє націєтворення із затуманеним зором буржуазного націоналізму. Введена до Австрії Галичина набувала нового політичного й культурного досвіду. З огляду на незаперечний факт, що «українська народність Галичини була закована тісними кайданами залежності економічної, правової, культурної, і, здавалося б, приречена на загибель», вона не загинула [14, с. 390–391]. Зазначимо, що національні почуття українців Галичини та Наддніпрянщини, котрі перебували в складі Росії, покладені в основу побудови тогочасної української національної ідеології. Вплив суспільно-політичних ідей, присвячених розбудові національного життя, на формування української національної ідеї важко переоцінити. У Галичині ідейні засади національного державотворення, розробниками котрих є Дж. Мацціні, Дж.-Ст. Мілл та інші мислителі того часу, мали вагоме значення. Для з'ясування сфер і глибини впливу національних політичних ідей творів названих авторів та їхніх концепцій побудови національно-демократичних держав зроблено вже чимало [15]. Практичним наслідком цих ідей стали національно-визвольні рухи, які закінчилися революцією 1848–1849 рр. Саме завдяки національно-визвольним рухам Цісарський патент від 7 вересня 1848 р. скасував повністю кріпосне право в Австрії для всіх народів і водночас надав політико-правовий статус усім громадянам, рівні політичні права та свободи.

Виходячи з аналізу певного періоду XIX століття, можемо зробити висновок, що формування українського націогенезу, становлення української ідентичності в умовах підпорядкованості та залежності від домінуючих імперій того часу пройшли непростий шлях боротьби, інтелектуального протистояння та самозбереження. Наявна проблема полісуб'єктності процесу ідентифікації: наявність різного роду ідентифікаторів, й особистості, яка прагне самоідентифікації. Суть процесу ідентифікації/ідентифікаторства – через комунікацію зі «своїми» і «чужими», підставою для розрізнення яких ставали мова, етнічність, національність, віра, історичне минуле (пам'ять про нього), співжиття на одній території і обмін культурами тощо [16, с. 9–10]. Українці в «глобальних концепціях» і прогнозах щодо подальшого розвитку людства виступали переважно об'єктом політико-історичного процесу, лише зрідка йшлося про їхні права як однієї з повноцінних націй.

Klymonchuk V., Ardeli O. Formation of Ukrainian identity and national state formation in the modern era of the XIX century

The article examines the dynamics and features of the revival of Ukrainian national traditions, mainly languages and their institutionalization, which are accompanied by the formation of an intellectual national-patriotic elite, whose representatives were examples of moral behavior and political leadership in the struggle for national liberation. It is noted that having formed relatively separately in the four main parts of the Ukrainian lands (Dnieper, Galicia, Bukovina and Transcarpathia), the Ukrainian scientific, cultural,

educational and political elite began to unite efforts in organizing joint Ukrainian national revival institutions and actively participated in political life.

It is argued that Ukrainian nation-genesis does not represent in political history a perfectly uniform movement towards progress. Perhaps this is the contradiction that causes either the decline of national life and the restriction of political freedoms of the masses, or the rapid rise of national and patriotic feelings and the mass awakening of national identity and the struggle for political freedoms. The middle of the XIX century, which became a period of national revival for the peoples of Europe, has been studied. This was preceded by important socio-political events of the seventeenth and eighteenth centuries, in particular the bourgeois-democratic revolutions, which largely implemented the ideas of freedom, equality, and justice. It is outlined that the bourgeois-democratic revolutions and the national liberation struggle of the European peoples gave prospects for the Ukrainian nation to be reborn and developed. However, the Ukrainian lands were part of the imperial states with different levels of development of political culture, law, public morality, education and more. Thus, the Austrian monarchy of "enlightened absolutism" and the Russian monarchical despotism treated the Ukrainian people differently. Political events of the late XIX – early XX centuries, analyzed through the prism of the then dominant imperial spirit and the rise of the national consciousness of the peoples who were colonized by the imperial states. This means that Ukrainian national genesis and its institutionalized political freedoms are understood only in the closest connection with the imperial spirit of the European geopolitical space and national liberation movements.

It is proved that the concept of political freedom for the peoples whose territories were seized by the imperial states, arose as a scientific philosophical and political thought in the first half of the XVIII century, and already in the works of J. Locke, J. Vico, N. R. J. Turgot, J. N. Condorcet and I. Kant, G. W. F. Hegel, and many other thinkers, it acquired a general civilizational worldview significance.

Key words: political freedoms, political values, nation genesis, identity, cultural identity, conflict, socialization.

Література:

1. Рафальський О.О., Семчук З.Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 668 с.
2. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 11–36
3. Цимбрикевич Й.С. Людина і суспільство : філософський соціально-гуманітарний словник. Івано-Франківськ : Видав. Віктор Дяків, 2010. 400 с.
4. Колінгвуд Р. Ідея історії / пер. з англ. Київ : Основи, 1996. 615 с.
5. Александер Дж. Парадигма громадянського суспільства. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 30–41.
6. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2006. С. 420–421.
7. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй. *Націоналізм : антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ : Смолоскип, 2006. С. 420–421.
8. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
9. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
10. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
11. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в 16–17 ст. Київ : Дніпросоюз, 1919. 248 с.
12. Дорошенко Д. Нарис історії України : у 2 т. Варшава [б.в.], 1933. Т. 2 : Від половини XVII ст. 366 с. (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 18, кн. 2 ; Сер. підручників).
13. Ефименко А.Я. Історія українського народу. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
14. Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. 832 с.
15. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації/Аналітична доповідь. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.